

УДК 347.961

Г. М. БОЙЧЕНКО,*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Національного університету «Одеська юридична академія»,***С. С. ШУМ,***науковий співробітник
Українського науково-дослідного інституту
соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ОБСЯГУ ДІЄЗДАТНОСТІ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ПРИ ВЧИНЕННІ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ

Розглянуто проблемні питання визначення обсягу дієздатності фізичної особи при посвідченні правочинів. Встановлено порядок з'ясування нотаріусом обсягу дієздатності фізичної особи.

Найбільш поширеною підставою виникнення цивільних прав та обов'язків є правочин. Однією з умов чинності правочину є дотримання форми, встановленої законом. З метою надання правам, а також фактам, що мають юридичне значення юридичної вірогідності, законодавством України передбачено нотаріальне посвідчення правочинів, які впливають на найважливіші сфери життя людини та призводять до зміни майнового стану.

Для розуміння мети діяльності та повноважень нотаріуса в Україні необхідно вказати, що у світі існує дві системи нотаріату: латинського та англосаксонського типу. У державах англосаксонської системи нотаріату компетенція нотаріуса полягає лише в посвідченні підпису та документа. Однак і посвідчений нотаріусом документ не має повної доказової сили, а факти, викладені у ньому, підлягають перевірці. У державах із прецедентним правом у цивільних відносинах дозволено користуватися усіма можливими доказами: навіть якщо сторони передбачають пов'язаний з угодою спір вони покладаються на судовий розгляд для вирішення конфлікту. У державах континентального права письмовий доказ, що фіксує умови угоди, має особливе значення. Виходячи з цього уповноваженими особами здійснюється діяльність, що запобігає учиненню нелегальних дій суб'єктами правовідносин. При цьому передбачається, що судовий розгляд для вирішення конфліктів є винятковим, оскільки ще при посвідченні угод створюються умови для їх виконання. Дана практика суттєво скорочує кількість справ, що розглядаються судами, що є перевагою порівняно з англосаксонською системою нотаріату. Таким чином, система нотаріату діє не тільки як система запобігання

судовим розглядам, а й як система превентивного захисту прав та інтересів громадян. У вітчизняному законодавстві дана мета інституту нотаріату закріплена у ст. 5 Закону України «Про нотаріат» [1], відповідно до якої нотаріус зобов'язаний сприяти громадянам, підприємствам, установам і організаціям у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів.

Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, але у населених пунктах де відсутній нотаріус ці дії виконує уповноважена посадова особа виконавчого комітету селищних, міських рад народних депутатів. Крім того посвідчення заповіту та доручення, може вчинятися головними лікарями медичних установ, капітанами морських суден, керівниками експедицій тощо.

Відповідно до ст. 34 Закону України «Про нотаріат», п. 35 Інструкції «Про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» нотаріуси посвідчують наступні правочини: договори про відчуження (купівля-продаж, міна, дарування, пожертва, рента, довічне утримання (догляд), спадковий договір) нерухомого майна; про купівлю-продаж земельних ділянок, про перехід права власності та про передачу права власності на земельні ділянки; заповіти; довіреності на укладання правочинів, нотаріальне посвідчення яких передбачене законом; довіреності, що видаються в порядку передоручення, та інші. Також за домовленістю сторін нотаріуси посвідчують інші правочини, укладені у письмовій формі, нотаріальне посвідчення яких законом не передбачено (наприклад: договори позики, позички, договори про визначення часток або про зміну розміру часток, договір доручення тощо) [2].

У загальному вигляді проблемними питаннями даного дослідження є, порядок встановлення психічного стану фізичної особи при вчиненні правочину. Аналіз результатів наукових досліджень вказує на те, що питання даного дослідження було порушено в працях К. М. Холдоковської, І. М. Пятілетова, Т. В. Блінової, М. Х. Хутиз тощо. **Метою** даної статті є дослідження вітчизняного законодавства, яке визначає порядок посвідчення правочинів; визначення відповідності законодавчо закріпленого порядку встановлення особи громадянина при посвідченні правочинів цивільному та цивільному процесуальному законодавству. Наукова новизна одержаних результатів полягає у визначенні недоліків у правовому регулюванні сучасним законодавством визначення психічного стану фізичної особи під час учинення правочину та його посвідчення нотаріусом.

Відповідно до ст. 209 Цивільного кодексу України правочин, який учинений у письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін.

Нотаріальне посвідчення правочину здійснюється нотаріусом або іншою посадовою особою, яка відповідно до закону має право на вчинення такої нотаріальної дії, шляхом вчинення на документі, в якому викладено текст правочину, посвідчувального напису. Нотаріальне посвідчення може бути вчинене на тексті лише такого правочину, який відповідає загальним вимогам, встановленим ст. 203 Цивільного Кодексу [3].

Нотаріальне посвідчення правочинів запроваджене законом з метою повнішого забезпечення інтересів сторін правочину, підвищення ступеня достовірності документа та забезпечення відповідності вчинених правочинів вимогам закону. Останнє досягається тим, що при нотаріальному посвідченні правочинів нотаріуси встановлюють особу учасників цивільних правовідносин, які звернулися за вчиненням нотаріальних дій, перевіряють правоздатність та дієздатність сторін, встановлюють, чи відповідає зміст посвідчуваного ними правочину вимогам закону і дійсним намірам сторін [4].

Головною метою нотаріату є забезпечення захисту та охорони власності, прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, сприяння зміцненню законності та правопорядку, попередження правопорушень. Для досягнення зазначеної мети нотаріатом виконуються наступні завдання:

1) захист і охорона власності, прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб;

2) захист і охорону важливих прав та інтересів громадян і організацій, які пов'язані з їхнім буттям, існуванням, діяльністю, оскільки стосуються їхніх майнових прав та гарантують подальшу реалізацію інших суттєвих прав громадян;

3) запобігання можливим правопорушенням [5].

Діяльність нотаріату відчутно впливає на різні аспекти суспільного життя людини та країни в цілому. Тільки якісна його робота може створювати сприятливі умови для нормального функціонування цивільного обороту країни, забезпечувати ефективність охорони й захисту майнових прав та законних інтересів громадян та організацій.

Нотаріальні дії мають визначену регламентовану систему процесуальних дій, що становить зміст нотаріального процесу. Для нотаріального процесу характерна стадійність, що визначає його динаміку та послідовність здійснення процесуальної діяльності. У нотаріальному процесі можна виділити такі обов'язкові стадії: 1) порушення нотаріального провадження; 2) підготовка до вчинення нотаріальної дії; 3) розгляд нотаріальної справи по суті та складання нотаріального акта.

Відповідно до ст. 44 Закону України «Про нотаріат» на стадії порушення нотаріального процесу нотаріусом учиняються дії, спрямовані на встановлення особи громадян, що звернулися за вчиненням нотаріальної дії, та визначається обсяг цивільної дієздатності громадян, які беруть участь у правочинах.

При визначенні обсягу цивільної дієздатності особи нотаріус повинен переконатися в тому, що фізична особа здатна своїми діями набувати для себе цивільні права і самостійно їх здійснювати, а також створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Тобто нотаріус, встановлюючи дієздатність, передусім перевіряє вік особи, оскільки повноліття є передумовою повної цивільної дієздатності (також слід враховувати, що існують деякі зміни цивільного стану, що призводять до виникнення повної цивільної дієздатності в особи, що не досягла повноліття), але щоб встановити, що фізична особа дійсно володіє необхідним обсягом цивільної дієздатності, недостатньо з'ясувати лише її вік, тому в разі потреби нотаріусу надається довідка про те, що особа не страждає на психічний розлад,

який може вплинути на її здатність усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними.

Суд, розглядаючи питання про визнання особи недієздатною, вирішує справу за основним критерієм – чи може особа усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, тобто вирішує питання про наявність юридичного (психологічного) критерію недієздатності. Юридичний критерій недієздатності насамперед психологічну природу. Він свідчить про тяжкість психічного захворювання, ступінь розладів в інтелектуально-мнестичній та емоційно-вольовій сферах психічної діяльності. Не кожний психічний розлад призводить до нездатності особи брати участь у цивільних відносинах, а тільки такий його ступінь (глибина), який суттєво впливає на волю, пам'ять та інтелект хворого, що позбавляє особу можливості усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Нотаріус, з'ясовуючи наявність цивільної дієздатності, повинен ставити перед собою саме це питання. Зрозуміло, що нотаріус не може достовірно визначити психічний стан особи, яка бере участь у вчиненні правочину, а також не може визначити наявність або відсутність у людини того чи іншого психічного розладу, оскільки не має спеціальних знань у цій галузі. Відповідно до Закону України «Про нотаріат», спілкуючись з особою, нотаріус повинен впевнитись у тому, що вона усвідомлює значення своїх дій та (або) може ними керувати. Це є найважливішою та обов'язковою складовою в усьому процесі вчинення нотаріальних дій [6, с. 37].

Нотаріус встановлює дієздатність таким чином:

- вивчає документ, що посвідчує особу (встановлює її вік);
- ставить запитання особі стосовно мети її звернення до нотаріуса;
- ставить додаткові запитання особі щодо адреси її проживання, місця і дати народження, близьких родичів тощо.

Певна річ, якщо особа не розуміє, навіть якщо вона прийшла до нотаріуса, не пам'ятає адресу проживання або дату свого народження, імена батьків, дітей, чоловіка (дружини) тощо, можна дійти висновку, що вона не усвідомлює значення своїх дій. Нотаріус може ставити й інші запитання [6, с. 38].

Відповідно до п. 39 Інструкції «Про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» у разі необхідності нотаріусу надається довідка про те, що особа не страждає на психічний розлад, який може вплинути на її здатність усвідомлювати свої дії та (або) керу-

вати ними. Але вивчення документів та додаткові запитання не можуть повною мірою вказати на існування психічного розладу у фізичної особи. Психічний розлад може мати таку форму і перебіг, що не виявлятиметься зовнішньо, проте істотно впливатиме на здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Встановити наявність такого розладу може тільки спеціаліст. Ще більшу складність викликають психічні розлади, що супроводжують різноманітні соматичні захворювання. Звісно, у таких випадках особа не знаходиться на обліку в лікаря-психіатра, тому що лікарі соматичних спеціальностей приділяють більшу діагностичну та лікувальну увагу основному (соматичному) захворюванню. При цьому психічні розлади соматичних хворих залишаються без професійної діагностики та лікування, більш того, навіть наявність даних психічних розладів може не фіксуватися у медичній документації. Першопричиною даної ситуації є не недбалість фахівців соматичних спеціальностей, а те, що в них немає спеціальних знань для діагностики та лікування психічних розладів. Однак існує низка соматичних захворювань, які можуть супроводжуватися певними психічними розладами (гіпертонічна хвороба, атеросклероз судин головного мозку, хронічне та гостре порушення мозкового кровообігу, онкологічна хвороба, тощо). За потребою місцем посвідчення правочинів може бути лікувальний заклад. Нотаріус у таких випадках, перевіряючи обсяг дієздатності фізичної особи, що перебуває на лікуванні з соматичною хворобою, може задавати питання, пов'язані з хворобою, однак поза увагою залишаться психічні розлади, які не в змозі виявити навіть лікарі, котрі мають відповідну вищу медичну освіту, але не є фахівцями у галузі психіатрії.

Якщо виникають підстави вважати, що хтось з учасників правочину страждає на хронічний стійкий психічний розлад, що істотно впливає на здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, а відомостей про визнання особи недієздатною чи обмежено дієздатною немає, нотаріус відкладає вчинення правочину і звертається до органу опіки та піклування за місцем проживання цієї фізичної особи для встановлення факту відсутності опіки або піклування над нею.

У разі відсутності опіки чи піклування над особою нотаріус повідомляє про своє припущення

одну з осіб чи один з органів, вказаних у ст. 237 Цивільного процесуального кодексу України [7], які можуть порушувати питання у судовому порядку про визнання цієї особи недієздатною чи обмеження дієздатності. Нотаріус пропонує такій особі (органу) повідомити його про прийняте рішення. Залежно від прийнятого рішення нотаріус або вчиняє нотаріальну дію, або зупиняє вчинення нотаріальної дії до вирішення справи судом.

Тобто, виходячи зі змісту Закону України «Про нотаріат», а також Інструкції, нотаріусу надається право визначати психічний стан, і якщо є сумніви щодо відсутності психічних розладів, нотаріус може призупинити вчинення нотаріальних дій. Але такі повноваження нотаріуса виходять за межі його знань, тому що цивільне та цивільне процесуальне законодавство України (ст. 39 Цивільного кодексу України, гл. 2 р. IV Цивільного процесуального кодексу України) встановлення юридичного (психологічного) критерію недієздатності відносить виключно до компетенції експерта-психіатра, і нотаріус такі висновки робити не може. Навпаки, нотаріус може посвідчити правочин, учасником якого є особа, що в момент його підписання не усвідомлює значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. На жаль, судова статистика не має даних про кількість цивільних справ, у яких розглядалось питання про визнання правочинів недійсними через те, що фізична особа під час їх укладання не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. Однак значну частину судово-психіатричних експертиз (далі – СПЕ) у цивільному процесі становлять посмертні СПЕ. За даними деяких дослідників, частка посмертних експертиз у цивільному судочинстві становить понад 80 % [8–10].

Можливо, ці дані не відображають якості визначення нотаріусами обсягу дієздатності фізичної особи під час учинення нотаріальних дій, проте прерогативою посмертної судово-психіатричної експертизи в цивільному процесі

є саме встановлення здатності фізичної особи усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними під час оформлення тих чи інших цивільних актів. Більшість випадків посмертних експертиз, з точки зору психічного захворювання, що визначило призначення СПЕ, стосуються проявів не психічного, а важкого соматичного захворювання, а саме: атеросклерозу судин головного мозку різного ступеня вираженості, гострих і хронічних серцево-судинних, ендокринних хвороб, ниркової недостатності і насамперед злоякісних новоутворень різної локалізації [11–16].

Певна річ, що ні довідка з психоневрологічного диспансеру про відсутність звернень особи за допомогою до лікарів-психіатрів, ні обсяг знань нотаріуса не в змозі запобігти укладанню угод особою, хворою на соматичні захворювання, що супроводжуються психічними розладами. За даними російських дослідників, серед усіх підекспертних, направлених до інституту судової і соціальної психіатрії імені В. П. Сербського за останні 6 років, частка осіб, стосовно яких вирішувались питання здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними на час укладання правочинів, становила в середньому 50,3 %; з них більш ніж 50 % осіб були визнані не здатними усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними на час укладання угоди [17].

Таким чином, існуюча система перевірки обсягу дієздатності фізичних осіб при вчиненні нотаріальних дій, не може запобігти порушенням прав та свобод громадянина, оскільки на даний момент не існує механізму, який дозволив би нотаріусу отримати інформацію, чи може особа усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними під час укладання угод, що не відповідає меті системи нотаріату латинського типу. Законодавцю слід звернути увагу на існуючі суперечності цивільного, цивільного процесуального законодавства та законодавства щодо вчинення нотаріальних дій при посвідченні правочинів.

Список використаної літератури

1. Про нотаріат : закон України від 2 верес. 1993 р. № 3425-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
2. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : затв. наказом М-ва юстиції України від 3 берез. 2004 р. № 20/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0283-04>.
3. Цивільний кодекс України : коментар. – Т. 1. – Вид. 2-ге. – Х. : Одиссей, 2004. – 832 с.
4. Цивільне право України: Академічний курс : підручник : у 2 т. Т. 1. Загальна частина / за заг. ред. Я. М. Шевченко. – Вид. 2-ге, допов. і перероб. – К. : Ін Юре, 2006. – 696 с.
5. Нотаріат в Україні : навч. посіб. / за ред. В. М. Бесчастного. – К. : Знання, 2008. – 494 с. – (Вища освіта XXI століття).

6. Нотаріальне посвідчення договорів. Практичні рекомендації // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2010. – № 8. – С. 36–40.
7. Цивільний процесуальний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 1088.
8. Горинов В. В. Принципы проведения посмертных судебно-психиатрических экспертиз в гражданском процессе / В. В. Горинов, Л. А. Яхимович // Руководство по судебной психиатрии / под ред. Т. Б. Дмитриевой, Б. В. Шостаковича, А. А. Ткаченко. – М. : Медицина, 2004. – С. 364–369.
9. Илейко В. Р. Посмертная судебно-психиатрическая экспертиза в гражданском процессе – методологические, методические принципы проведения и задачи // В. Б. Первомайский, В. Р. Илейко / Судебно-психиатрическая экспертиза: от теории к практике. – Киев : КИТ, 2006. – С. 268–273.
10. Харитонова Н. К. Актуальные вопросы судебно-психиатрической экспертизы в гражданском процессе // Материалы XII съезда психиатров России. – М., 1995. – С. 491–492.
11. Ілейко В. Р. Посмертна судово-психіатрична експертиза у цивільному процесі : методологічні, методичні принципи проведення та завдання / В. Р. Ілейко // Український вісник психоневрології. – 2002. – Т. 10. – Вип. 1 (30). – С. 120–121.
12. Бутылина Н. В. Посмертная судебно-психиатрическая экспертиза при психических расстройствах, связанных с тяжкими соматическими заболеваниями / Н. В. Бутылина // Руководство по судебной психиатрии / под ред. Т. Б. Дмитриевой, Б. В. Шостаковича, А. А. Ткаченко. – М. : Медицина, 2004. – С. 369–374.
13. Харитонова Н. К. Судебно-психиатрическая оценка психических расстройств у лиц с соматической патологией в гражданском процессе / Н. К. Харитонова, Е. В. Королева // Вопросы социальной и клинической психиатрии и наркологии. – Орехово-Зуево : Моск. обл. психиатрич. больница № 8, 2009. – С. 231–241.
14. Печерникова Т. П. Психические расстройства цереброваскулярного генеза и их посмертная судебно-психиатрическая оценка в гражданском процессе / Т. П. Печерникова, Е. В. Комарова // Российский психиатрический журнал. – 2007. – № 1. – С. 23–27.
15. Климов В. А. Клинико-социальные характеристики лиц, признанных недееспособными, состоящих под диспансерным наблюдением / В. А. Климов // Российский психиатрический журнал. – 2007. – № 1. – С. 11–17.
16. Комарова Е. В. Психические расстройства при цереброваскулярной патологии (церебральный атеросклероз, артериальная гипертензия) и их оценка при посмертных судебных психиатрических экспертизах в гражданском процессе : дис. ... канд. мед. наук : 14.00.18 / Комарова Екатерина Владимировна. – М., 2003. – 236 с.
17. Судебно-психиатрическая экспертиза лиц, совершивших сделки // Судебная психиатрия : учеб. пособие / Т. Б. Дмитриева, А. А. Ткаченко, Н. К. Харитонова, С. Н. Шишков. – М. : Мед. информ. агентство, 2008. – С. 221–252.

Надійшла до редколегії 15.02.2011

**БОЙЧЕНКО А. Н., ШУМ С. С. ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ
ОБЪЕМА ДЕЕСПОСОБНОСТИ ФИЗИЧЕСКОГО ЛИЦА ПРИ СОВЕРШЕНИИ
НОТАРИАЛЬНЫХ ДЕЙСТВИЙ**

Рассмотрены проблемные вопросы определения объема дееспособности физического лица при совершении сделки. Установлен порядок выяснения нотариусом объема дееспособности физического лица.

**BOYCHENKO A., SHUM S. PROBLEM QUESTIONS OF SCOPING OF CAPACITY
OF THE PHYSICAL PERSON AT FULFILMENT OF NOTARIAL ACTIONS**

The problem questions of scoping of natural person's capacity at transaction fulfillment are considered. The order of finding out by the notary of volume of natural person's capacity is determined.